

JOHN LEWIS BURCKHARDT, *Arabistan Seyahatleri (Temmuz 1814-Haziran 1815)*, Büyüyenay, İstanbul 2019, 502 s. ISBN 978-605-2071-94-6.

Tarih boyunca, iktisadi ve ticari faaliyetlerle alakalı gereklilikler, merak, ilgi ve alaka gibi unsurlar insanları seyahat etmeye yöneltmiştir. Gerek Doğu'da gerekse Batı'daki seyyahların gezilerini kaleme almalarıyla oluşan seyahatname geleneği uzun bir maziye sahiptir. Seyahatnameler farklı gerekçe ve saiklerle yazılmışlardır. Burada ele alınacak olan seyyahın eseri Said'in Şarkiyatçılık üzerine yazdıkları bağlamında değerlendirilebilir.¹ Bu türe dahil edilecek olan seyahatnameler ve dolayısıyla seyyahlar bireysel bir merak ve çabanın ötesinde, bir kurumun çatısı altında, eğitim alarak, örgütlü halde ve bir görevin parçası olarak gezi ve keşiflerini düzenlemişler, kapsamlı rapor ve gözlemleri içeren eserler kaleme almışlardır. Hentsch'in ifadesiyle tüm bu matbu malzemeler Doğu halklarının tarihini konu alan eserlerle zenginleşecek ve zamanla Doğu ile alakalı bilgilerin sistemli bir şekilde tasnif edilmesini sağlayacaktır.² Bunlar da bilgi birikimi olarak kütüphane köşelerinde kalmayarak XIX. yüzyıl boyunca Batı'nın Doğu üzerinde siyasi, askeri ve kültürel yönlerden hegemonya kurmasında ve doğudaki toprakları sömürgelere dönüştürmesinde önemli roller icra edeceklerdir. Bu bağlamda, İngiltere'de Yakın Doğu ve Orta Doğu üzerine yapılan araştırmalar, African Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa isimli merkez vasıtasıyla organize edilmiştir.

Burada eserini incelediğimiz müellif Burckhardt eğitilmiş bir merak, dışarıdan bir göz ve bilgili bir seyyah olarak Hicaz bölgesinde seyahatler gerçekleştirmiştir. Asıl adı Johann Ludwig Burckhardt (ö. 1817) olan İsviçre kökenli seyyahın (s. 67) 1809 yılında Londra merkezli Afrika Cemiyeti (African Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa) tarafından, kuzey yolunu takip ederek Fizan üzerinden Sahra'nın güney bölgelerini kapsayacak şekilde bir keşif gerçekleştirmek üzere vazifelendirildiği bilinmektedir.³ Fakat bu incelemenin konusu olan *Arabistan Seyahatleri*'nin Burckhardt'ın ifadesiyle "yetkilendirilmemiş ve basiretsizce ya da fazla gayretkeş bir girişim" olarak seyyahın kendi inisiyatifıyla gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır (s. 337). İngilizler adına bölgede bulunan seyyahın burada ele alınacak seyahatnamesinin dışında dört eseri daha bulunmaktadır. Burckhardt'ın eserlerinin tamamı ölümünden sonra basılmıştır. *Travels in Nubia* 1819'da, *Travels in Syria and the Holy Land* 1822'de, *Travels in Arabia* 1829'da, *Arabic Proverbs, or the Manners and Customs of the Modern Egyptians* 1830'da ve *Notes on the Bedouins and Wahabys* ise 1831'de kendisini görevlendirmiş olan African Association tarafından neşredilmiştir. Seyahatname yazarının oldukça iyi eğitim almış olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Said'in ifa-

- 1 Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul 2004, s. 13.
- 2 Thierry Hentsch, *Hayali Doğu, Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, çev. Aysel Bora, Metis Yayınları, İstanbul 2008, s. 130.
- 3 Cengiz Kallek, "Burckhardt, Johann Ludwig", *İslam Ansiklopedisi*, C VI (1992), s. 420.

desiyle Şarkiyatçı olmak Şark araştırmaları alanında üniversitede eğitim görmek demektir.⁴ Burckhardt da Leipzig ve Göttingen’de eğitim aldıktan sonra 1806-1809 yılları arası Londra ve Cambridge’te tahsiline devam etmiştir. Burada seyahati boyunca karşılaşacağı fiziki-iklimsel zorluklara yönelik de ayrıca eğitimden geçmiştir. Burckhardt eğitimlerini tamamlamasının ardından, 1809’da İngiltere’den ayrılarak yaklaşık 8 sene sürecek olan seyahatine başlamıştır.⁵ Fransız Şarkiyatçılığına nazaran daha “objektif” olan, nasıl gördüğünü değil daha çok ne gördüğünü aktaran ve daha dikkatli bir şekilde gözlemleyen bir İngiliz Şarkiyatçılığı sahada görev icra etmiştir. Said bu durumu İngilizlerin sahip oldukları ve olmayı öngördükleri sömürge hakimiyetleriyle irtibatlandırmıştır.⁶ İngiltere’de aldığı Şarkiyat eğitimi, Burckhardt’ın yukarıdaki hususiyetleri yerine getirerek başarılı bir şekilde İngiliz Şarkiyat geleneğini temsil etmesini sağladığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Arabistan Seyahatleri temelde Cidde, Taif, Mekke, Medine, Yanbu, Kuseyr gibi merkezleri ve bedevi kabilelerinin yaşadığı beldeleri mümkün olduğunca detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Bunun yanı sıra Burckhardt eserinin bazı yerlerinde Arapça kaynaklardan yola çıkarak bölgenin siyasi tarihini özet olarak vermiş (s. 180-188); Mekke, Cidde ve Medine’nin iklimine ve orada görülen hastalıklara, salgınlara ayrı başlıklar altında değinmiştir (s. 256-259, 413-414). Seyahatnamede, Burckhardt’ın titizlikle hazırlayarak çizdiği Mekke, Arafat, Mina ve Medine’ye dair yerleşim planları da yer almaktadır (s. 283-84, 296, 340).

John Lewis Burckhardt’ın gideceği bölgeler hakkında, önceden araştırma yaparak ve malumat edinerek seyahatine çıktığı anlaşılmaktadır. Ebu’l-Velîd el-Ezrakî (ö. 864 [?]), Ebü’l-Hasen el-Mes’ûdî (ö. 956), Ebü’t-Tâhir el-Firûzâbâdî (ö. 1415), Takıyyüddin el-Fâsî (ö. 1429), Takıyyüddin el-Makrîzî (ö. 1442), Nureddin es-Semhûdî (ö. 1505), Kutbüddin el-Mekki en-Nehrevâlî (ö. 1582), Muhammed el-İshâkî (ö. 1650), İskoç seyyah James Bruce (ö. 1794), Ignatius Mouradgea d’Ohsson (ö. 1807), Danimarka kralı V. Frederick’in görevlendirmesiyle 1761-1767 yılları arasında Arabistan’a seyahat gerçekleştiren ilk heyetin arasında yer alan⁷ Alman seyyah Carsten Niebuhr⁸ (ö. 1815),⁹ Domènec Badia i Lebllich (Ali Bey el-Abbâsî) (ö. 1818), Dominique Vivant Denon (ö. 1825) ve François-René de Chateaubriand’nın (ö. 1848) eserleri, Burckhardt’ın seyahatnamesini yazarken kullandığı

4 Said, *age.*, s. 203.

5 D. Middleton, “Burckhardt, Johann Ludwig”, *Encyclopædia Britannica*, C IV (1972), s. 419.

6 Said, *age.*, s. 187, 198, 204, 206.

7 Theodore Zeldin, *İnsanlığın Mahrem Tarihi*, çev. Elif Özsayar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, s. 338-340.

8 Burckhardt’ın bu görevlendirmeden haberdar olduğu *Arabistan Seyahatleri*’nde görülmektedir (s. 319).

9 Annemarie Schimmel, *Doğu-Batı Yakınlaşmaları: Avrupa’nın İslam Dünyasıyla Karşılaşması*, çev. Hüseyin Ağuiçenoğlu, Avesta Basım Yayın, İstanbul 2012, s. 89.

kaynaklar arasında yer almaktadır. Ayrıca gittiği yerlerde yaşamış olan tarihçilerin çalışmalarından da haberdar olduğu görülmektedir.¹⁰

Gezi edebiyatı/seyahatnameler, mevcut deneyimlerin aktarılmasına aracılık etmelerinin yanında siyaset/görev merkezlerine takınılması gereken tutumlara ve takip edilmesi icap eden stratejilere rehberlik görevi üstlenmiştir.¹¹ Dolayısıyla İsviçreli seyyah, kendisinden önce bölgeye seyahat edenlerin eserlerini dikkatlice kullandığı gibi kendisinden sonra bölgeye gidecek olan seyyahlara da önemli tavsiyelerde bulunmayı ihmal etmemiştir. Örneğin seyyahların Osmanlı askerlerine karşı nasıl bir tutum sergilemeleri gerektiğini kendi yaşadığı bir hadise üzerinden anlatmaktadır (s. 446). Ayrıca hangi bölgelerin seyyahlara daha fazla araştırma konusu sunduğuna değinmiştir (s. 479). Burckhardt, Cidde'nin Avrupalı seyyahların yoksul hacılara yardım ederek ya da küçük miktarlarda erzak alarak hacıları evlerine çekebilecekleri ve böylece onlardan Asya ve Afrika'nın en uzak ve bilinmeyen bölgeleri hakkında birçok bilgi toplayabilecekleri yer olduğunu özellikle belirtmektedir (s. 275). Böylelikle hem buldukları bölge hakkında hem de oraya gelen hacıların memleketlerine dair bilgi edinme fırsatı sonuna kadar değerlendirilmiş oluyordu. Örneğin seyyahın kendisi Malay ve Hintli Müslümanların İngilizlerden nefret etmelerine rağmen İngiliz yönetimini beğendiklerine yönelik tespitini sahadaki gözlemlerinden yola çıkarak yapmıştır (s. 314).

Burckhardt okuduğu eserlerdeki bilgileri yerinde incelemiş ve gerektiğinde teyit ve tenkit ederek Batılılar arasındaki yanlış bilgileri tashih etmeye ayrıca özen göstermiştir. Örneğin Ali Bey el-Abbâsî'nin (Domènec Badia i Leblich) Vehhâbilere dair tanıklığının asılsızlığını ve Bilâdü'l-Harameyn'i özel bir vilayet gibi göstermesini, Chateaubriand'nın abartılı ifadelerini, Niebuhr ve d'Ohsson'un Mescid-i Nebevî çizimlerini açıkça tenkit etmekte ve kendisinden önce Medine'yi ziyaret eden seyyahların abartılı değerlendirmeler yaptıklarına dikkat çekmektedir (s. 270, 302, 349, 352). İsviçreli seyyah, sanılanın aksine İslam dininin vebaya karşı herhangi bir tedbiri yasaklamadığını belirtir ve veba ortaya çıktığında neler yapılması gerektiğiyle ilgili hadisi paylaşır (s. 428). Ancak seyahatnamenin yazarı, 1633 tarihli bir hadiseyi aktarırken hatalı bir şekilde Ezrakî'yi referans göstermiştir (s. 155). Tam ölüm tarihi tartışmalı olsa da Ezrakî'nin miladi VIII. yüzyıl sonları ile IX. yüzyılın başlarında yaşadığı bilinmektedir. Yine, Burckhardt 1811'de Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Kahire'de topluca Memlûkleri öldürdüğü ve tarihe Kale Katliamı olarak geçen hadisenin sebebinin Hicaz'dan dönen Türk hacıların Memlûkler tarafından katledilmesi olduğunu ileri sürer (s. 271). Günümüz kaynaklarında, hadisedeki asıl hedefin Kavalalı'nın,

10 Cambridge Üniversitesi kütüphanesindeki Abdurrahman el-Cebertî'nin eserlerine ait elyazmaları Burckhardt'ın Kahire'de satın aldığı nüshalardan oluşmaktadır. Shmuel Moreh, *The Egyptian historian 'Abd al-Rahmân al-Jabartî: his life, works, autographs, manuscripts and the historical sources of 'ajâ'ib al-âthâr*, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 16, 33.

11 İsmail Coşkun, "Öteki ile Karşılaşmalar Gezi Edebiyatı ve Şarkiyatçılık", *Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu*, ed. Lütfi Sunar, İBB Kültür Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2006, s. 163.

oğlu Tosun Paşa'nın Hicaz seferi olayını kullanarak Memlük tehlikesini bertaraf etmek olduğu ifade edilmektedir.¹²

Diğer taraftan seyyahın Kur'an'a, dini meselelere, Hanefi, Şafii ve Hanbeli mezheplerindeki farklılıklara ve İslam tarihine dair vukûfiyeti şaşkırtıcı derecededir (s. 357, 365, 381, 383-84, 386, 398, 471). Nitekim seyahatnamedeki hac ile alakalı bilgiler detaylı bir hac rehberi hüviyetini haizdir. Burckhardt, hac menâsikinde yer alan ibadetlerin nasıl ortaya çıktıklarından, cahiliye dönemindeki uygulanma biçimlerinden ve İslam'la birlikte nelerin değiştirilip nelerin aynen kabul edildiğinden, Arapça kaynaklardan da istifade ederek yeri geldikçe bahsetmektedir. Ancak Burckhardt'ın hac ibadetinin pagan Arapların uygulamalarının İslam tarafından sadece devam ettirildiğini ısrarla ileri sürmesi dikkat çekicidir (s. 116, 182).

Dikkatli bir gözlemci olan Burckhardt, şehirlerin mimari, iktisadi, siyasi, içtimai, dinî-mezhebî (Zeydilik, Şiilik vs.) askerî ve etnik, dilbilimsel durumlarına dair oldukça tafsilatlı bilgiyi raporlamıştır. Seyahatname, Osmanlıların bölgedeki vaziyetlerine, Hicaz'ın 1805-1813 arası Vehhâbilerin yönetimine girmesi neticesinde Vehhâbî hareketinin bölgede ortaya çıkardığı duruma ilk elden tanıklık etmekte ve Kavalalı'nın Hicaz seferinin etkilerine dair önemli detaylar sunmaktadır. Yazarın birden fazla kez Kavalalı ile yüz yüze görüşmesi ve görüşmeler üzerinden Paşa'nın Osmanlılar, Fransızlar ve İngilizlere dair ne düşündüğüne tanıklık etmesi seyahatnameyi özellikle tarihçiler açısından daha da kıymetli hale getirmektedir.

Burckhardt, askerî açıdan, kalelerin durumlarına ve Avrupa topçu birlikleri açısından dayanıklılığına, surlarının kalınlığına, şehirlerin ve yerleşim birimlerinin birbirine olan uzaklıklarına, yol ve güzergahların durumuna, askerler için erzak stoklarının miktarına, askerlerin talim ve eğitim durumlarına, silah ve savunma açısından bedevi kabilelerinin vaziyetine, hangi kabilelerin hangi mezhebe mensup olduklarına, hangi kabilelerin Vehhâbîlere karşı savaştığı ya da hangilerinin Vehhâbîlerle ittifak yaptıklarına, su kaynaklarına ve suyun nasıl temin edildiğine, barut imalatında kullanılan sülfürün nereden elde edildiğine ve hac kervanlarının mola istasyonlarına dair malumatı teferruatlarıyla tasvir etmiştir. Dolayısıyla aktarılan bu bilgi ve gözlemlerin amatör bir seyyahın merakı etrafında oluşan izlenimlerinin çok ötesinde yer aldığı kolaylıkla söylenebilir.

İktisadi açıdan, hangi meslek gruplarının bulunduğu, kimler tarafından icra edildiği, pazara gelen malların hangi güzergâh ve hangi vasıta ile oraya ulaştırıldığı, tedavüldeki para birimleri, döviz kurlarındaki dalgalanma periyotları ve sebepleri, yine mümkün olan en ince ayrıntısına kadar Burckhardt tarafından aktarılmıştır. Fakat Burckhardt'ın her şeyi

12 Khaled Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha, 1805-1848", *The Cambridge History of Egypt*, ed. M. W. Daly, Cambridge University Press, Cambridge 1998, s. 146; P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922*, Longmans, London 1966, s. 179.

kabaca bilgiye dökme ve dönüştürme nezaketsizliğinden de bahsetmek yerinde olacaktır. Bu, üstlendikleri misyonun seyyahları gezdikleri coğrafyanın mimari, sanatsal, içtimai ve doğal güzelliklerini ve zenginliklerini nötr bir bakışla gözlemlemelerinin önüne geçtiğine işaret etmektedir. Örneğin Burckhardt, Mescid-i Nebevî’de bulunan, oraya gönderilmiş hediyeleri tasvir etmek yerine onlara kıymet biçerek eşyaların 1000 sterlin kıymetinde olabileceğini söylemektedir (s. 356).

Batılı seyyahlarla alakalı dikkat çekici bir diğer husus şüphesiz, Müslüman olmaları ya da Müslüman görünmeleri meselesidir. Ancak Türkçe literatüre bakıldığında buna dikkat çeken ya da konuyu inceleyen herhangi bir çalışmanın olmadığı görülmektedir. Netice Yıldız, bazı seyyahların İslam dinini benimseyerek Osmanlı topraklarında yaşamayı tercih ettiklerine sadece temas etmekle yetinmiş, bunun ötesinde herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹³ Örneğin İspanyol gezgin Doméneç Francesc Jordi Badia i Leblích (ö. 1818) seyahatleri esnasında Ali Bey el-Abbâsî ismini kullanacaktır. John Lewis Burckhardt da Şeyh İbrahim bin Abdullah ismini kullanarak ve Müslüman olduğunu iddia ederek hac vazifesini yerine getirmiştir. Gerek seyahatnamesine takdim yazısını kaleme alan William Ouseley (s. 21) gerekse bizzat seyyahın kendi ifadelerinden (s. 62, 78, 116) Burckhardt’ın Müslümanlığının gerçek olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Kallek “Hacca gitmesi, Müslüman bir kadınla evlenmesi, Müslüman ismi alıp İslami âdetlere göre giyinmesi ve yine İslâmî âdetlere göre defnedilmek istemesi yanında mezar taşında yer alan hürmet dolu ifadeler vb. işaretlere bakılarak Burckhardt’ın Müslüman olduğuna” hükmedilebileceğini ileri sürmüştür.¹⁴ Diğer yandan, Kavalalı’nın hiçbir zaman John Lewis Burckhardt’ın Müslüman oluşuna itibar etmediğini, kendisine Müslüman olmanın sadece sakal bırakmak olmadığını söyleyerek Müslümanlığını sorguladığını ve kaç yıldır Müslüman olmasına (görünmesine) rağmen Paşa’nın kendisinden şüphelenmeye devam ettiğini yine kendisi ifade etmiştir. Fakat bu aktarımları yaparken karşıt herhangi bir yorumda bulunmamaktadır (s. 90, 92). Seyahatnamenin bir başka yerinde Taif’te dış görünüşü itibariyle Müslüman bir hacı gibi davrandığını belirtir (s. 78). Bunun dışında ihtiyaç duyduğunda kendisini Mısırlı Memlük askeri olarak tanıtacaktır. Seyyahın ifadelerinden bu tür bir kamuflaj tercihinin güvenlik endişesinden kaynaklanmadığı anlaşılmaktadır (s. 119). Burckhardt, Paşa ile Taif’teki görüşmeleri esnasında kendisinden Doğu Hint Adaları’na rapor hazırlamak üzere bölgeye gönderilmiş bir casus olarak şüphelenildiğinden ve sürekli takip edildiğinden bahseder (s. 93). Yine, Paşa’nın Kahire’ye döndükten sonra, Hicaz’dayken kendisinin Müslüman olmadığını çok iyi bildiğini kendisine bizzat söylediğini aktarır (s. 101). Fakat halkın, kendisinin Müslümanlığı ya da ajanlığından şüphelendiğinden bahsetmemiştir. Bu bilgilerden yola çıkarak, Burckhardt’ın Müslüman kimliğini sahada kolaylık-

13 Netice Yıldız, “İngiliz Yaşamında Türk İmgesi ve Etkileri”, *Türkler*, C XI, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 929.

14 Kallek, agm., s. 920.

la kullandığını, hatta bundan sonuna kadar istifade ettiğini, ancak yönetim kademesinde, özellikle de Kavalalı'nın etrafında aynı kimliğin pek işe yaramadığını söyleyebiliriz.¹⁵ Fakat yönetim kademesinin kendisinden şüphelenmesine rağmen onun sahadaki gezi ve işlerine herhangi bir sorun çıkarmaması neticesinde Burckhardt, Şeyh İbrahim olarak gözlemlerini seyahatnamesine detaylıca aktarmaya devam edecektir.

İsviçreli gezgin, seyahati esnasında bulunduğu bölge insanına dair değerlendirmelerde bulunurken genellemelerden, stereotip/basmakalıp ifadelerden genel itibarıyla uzak kalmaya çalışmıştır. Ancak eserin tümünde, bunda başarılı olduğu söylenemez. Nitekim yer yer çelişkili basmakalıp ifadeler kullandığı görülmektedir. İktisadi değerlendirmelerinde, bölge insanının kültüründe bir ekonomi yaklaşımının yer olmadığını, tarlaların ekilmeyerek heba edildiklerini belirtir (s. 371). Yine, Medinelilerin el işleri ve zanaatkarlıkta gönülsüz olduklarını dile getirir (s. 397). Hicazlıların miskin tabiatı oldukları, Mekke ve Medine'de yaşayanların ölüm korkusu içine düşmedikçe bedeni hizmetçilik yapmadıkları, durumları iyileştiğinde ise hizmet işini terk ederek seyyar satıcı ya da dilenci oldukları kaydedilmiştir. Dolayısıyla Mekke ve Cidde'de dilenci sayısının çok büyük olduğu aktarılmıştır (s. 66-67). Burckhardt, seyahatnamesinin başka bir yerinde Arabistanlıların asil, çok gururlu ve enerjik olduklarından bahsetmektedir. Şehirlerde yaşayanların, gerçek bedevi karakteri bozulmuş olanlarının bile Arapça konuşmayan ya da hayat tarzı farklı toplumlara küçümsediklerini aktarmaktadır (s. 72). Mekkelilerin genelini hafifmeşrep ve savurgan olduklarını, hac sezonunda kazandıkları parayı iyi yaşam, giyim ve berbat haz tatminlerini karşılamak için hesapsızca harcadıklarını belirtir (s. 214). Burckhardt, Doğuluların özellikle de Arapların doğal güzellikler karşısında Avrupalılara nazaran çok daha az duyarlı oldukları genellemesini de yapar (s. 86). Arapların, Kavalalı yönetimine gönülsüz bir şekilde boyun eğdikleri ve ilk fırsatta bunun intikamını alacakları tespitinde bulunmaktadır (s. 74).

Seyyaha göre Türklerin Arapçaya dair bilgilerinin az oluşu ve Kuran okurken dahi telafuzlarının kötü oluşu, onları Araplar nezdinde değersiz ve hazzedilmeyen unsur haline getirmektedir. Diğer yandan Türklerin Araplardan daha fazla nefret ettiklerini belirtmektedir (s. 73, 220). Fakat seyyah, eserinin bir başka kısmında en üst sınıftan olanların Türk tarzı giyimi tercih ettiklerini söylemektedir (s. 201). Bu tespitinin tam aksine eserin ilerleyen bölümlerinde, Türk gibi giyinip kuşanan Arapların kınandığından bahseder (s. 220). Bölge sakinlerinin tersine, Türkler sokakta yiyip içmektedirler ve bu yüzden sürekli tenkide maruz kalırlar (s. 217). Burckhardt, çocukların Türki kelimesini birbirlerine hakaret ederken kullandıklarını dile getirir (s. 220) ve Türk yöneticilerin en önemsizlerini bile yönlendiren duygunun "kılıç ve hazine" sarkacında gidip geldiğini söyler (s. 100). Yine seyyaha göre Türkler, Doğu'nun birçok bölgesinde Avrupa'nın üstünlüğüne ikna olmuş durumdadırlar (s. 223) ve Türkler, fazilette ve adalette hep kusurludurlar ve eski Atinalılar

15 Burckhardt'ın Müslüman görünümünün kendisine sağladığı imkanlara Arapça kaynaklarda da dikkat çekilmiştir. M. Kudür, "Burckhardt, Johann", *el-Mevsûatü'l-Arabîyye*, C V, (2002), s. 510.

gibi doğru olanın ve övgüye değer bulunanın ne olduğunu bilirler, ancak uygulamasını başkasına bırakırlar (s. 392).

Seyahatnamedeki anlatımlarından öyle anlaşılıyor ki Burckhardt Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile yüz yüze görüşmüş, aynı meclislerde bulunmuştu. Kendisinin tanıklıklarından Kavalalı'nın bölgedeki yönetim tarzının izi kolaylıkla sürülebilmektedir. Paşa'nın bölgedeki ticareti kontrol etmesi ve iktisadi tekeller oluşturması seyyahın gözlemlerinde yer almaktadır (s. 43, 47, 56-57, 206-97, 398). Bunun yanı sıra Burckhardt Kavalalı'nın kontrolüne giren bölgelerin güvenli hale geldiğini, seyahat ve ticaretin emniyet içinde yapılabildiğini söyler (s. 444). Diğer taraftan, Kavalalı'nın Arapçasının çok kötü oluşundan dolayı Burckhardt kendisiyle tercüman vasıtasıyla görüşmüştür (s. 91). Yaptıkları görüşmelerde Paşa'nın Avrupa'daki gelişmelerden haberdar olduğunu kendisine göstermeye çalıştığını ve İngilizlerin Mısır'ı işgal etmesinden duyduğu endişeyi kendisine hissettirdiğini ifade etmektedir (s. 92, 98). Hatta bütün diyalogların arka planında, Kavalalı'nın Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesinden duyduğu endişe hissedilmektedir (s. 100-101). Bunun yanı sıra, aktarılan ikili sohbetlerden Mehmed Ali Paşa'nın her fırsatta Burckhardt'tan seyahatlerine dair bölgeyle alakalı bilgi almaya çalıştığı görülmektedir. Yukarı Mısır'da oğlu İbrahim Paşa'nın sevilip sevilmediği, Mısır'ın dışarıdan gelecek bir saldırıda savunulması için ne kadar askere ihtiyaç duyulacağına dair sorularla Kavalalı, Burckhardt'ın bilgisine müracaat etmiştir (s. 98-99). Bu görüşmeler esnasında Burckhardt, Paşa'nın okur-yazarlığına dair çok önemli bir detay paylaşır. Önemlidir çünkü, literatür Mehmed Ali'nin okuma yazma bilip bilmediğine dair tartışmalarla doludur. Seyyah, Paris'te sonuçlandırılan bir antlaşmanın Türkçe tercümesini Paşa'nın birkaç kez okuduğunu aktarmaktadır (s. 99). Bu detay, Kavalalı'nın okuma bildiğine ilk elden tanıklık olarak değerlendirilebilir.

Seyahatnamenin en önemli tanıklıklarından bir diğerini ise Vehhâbilerle alakalı izlenimler oluşturmaktadır. Vehhâbilerle ilgili gözlemler içerisinde ele geçirdikleri tüm bölgelerde mezar taşlarını, makamları, kubbeleri ve veli türbelerini, hatta bazı yerleşim birimlerini tahrip etmeleri, mevcut ticaret ve ziraat hayatını ortadan kaldırmaları ve birçok eseri alıp yanlarında götürmeleri yer almaktadır (s. 88, 103, 104, 105, 134, 148, 189, 191, 193, 285, 309, 321, 364, 379, 382, 406). Burckhardt, Vehhâbilerin süslenmemiş olan kabir ve türbelere nadiren zarar verdiklerini de ayrıca belirtmiştir (s. 322). Dolayısıyla Mescid-i Nebvî'nin kubbesi hariç tüm türbelerin yıkıldığı Burckhardt'ın izlenimlerine yansımıştır.¹⁶

16 Burckhardt, Vehhâbilerin Mescid-i Nebvî türbesini de yıkmaya teşebbüs ettiklerini ve orada bulunan küre ve hilali söküp atmaya çalıştıklarını, ancak sağlam bir biçimde yapılması ve kurşun kaplamayla muhafazası sayesinde istedikleri tahribatı gerçekleştiremediklerini ve bunu yapmaya çalışan iki kişinin pürüzsüz ve kaygan çatıdan kayarak düştüklerini, netice itibarıyla de bu işten vazgeçtiğini belirtmektedir (s. 354). Buradaki bilgiler Mısırlı tarihçi Recebî ve Cebertî'nin yazdıklarıyla mukayese edilebilir. Ahmed Recebî, *Târîhu'l-Vezîr Muhammed Ali Bâsa*, ed. Daniel Crecelius, Hamza A. Bedr ve Hüsameddin İsmail, Dârü'l-Âfâkı'l-Cedide, Kahire 1997, s. 127. Abdurrahman Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr fi'l-Terâcim ve'l-Ahbâr*, ed. Shmuel Moreh, C III, Printiv Press,

1816 sonbaharında İstanbul'dan gönderilen sanatkâr ve ustalarla Vehhâbilerin yaptığı tahribat onarılmaya çalışılacaktır (s. 188, 190). Bunların dışında Vehhâbî işgali neticesinde hacca gidenlerin sayılarında oldukça azalma yaşanmış ve bu da Mekke ve Medine'deki, özellikle de hac ibadeti etrafındaki hizmetlerle geçimlerini sağlayanları ciddi bir şekilde etkilemiştir. Bunun oldukça kayda değer bir gelir kaybına tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Burckhardt, 12 kişilik bir Türk hacı grubuna rehberlik edenin kendisinin ve ailesinin bir yıl ihtiyaç duyacağı geliri kazandığını ileri sürmektedir (s. 213). Ayrıca surre alaylarıyla birlikte Harameyn'e gönderilen yardımlar kesilmiştir (s. 210). Kahire'den gönderilen mahmil sebebiyle hac kervanlarının gelişi engellenmiş (s. 289), tütün ve nargile içilmesi yasaklanmıştır (s. 58). Vehhâbî hadiselerinin çağdaşı olan Mısırlı tarihçi Abdurrahman el-Cebertî, Burckhardt'ın tanıklıklarını doğrular nitelikteki ifadelere eserinde yer vermiştir.¹⁷ Vehhâbî hakimiyeti sonrası bölgedeki değişikliklerden bir diğeri ise bazı kabilelerin vergiden Vehhâbilerin gelişiyle haberdar olmalarıdır. Örneğin Burckhardt, Huzeylî kabilesinin arazi vergisini Vehhâbî yönetimine vermeye başladıklarını, öncesinde ise mevcut durumun tam aksine Mekke Şerifi'nden ve Mekkelilerden yıllık olarak hediyeler aldıklarını kabile sakinlerinin kendisine anlattıklarını aktarmaktadır (s. 87). Genel itibarıyla bakıldığında, Vehhâbî hakimiyetindeki toplulukların Vehhâbî yönetimine farklı tepkiler verdiği görülmektedir. Burckhardt, Mekkelilerin Vehhâbîlere övgüler düzdüklerini, bedevilerin ise birçok suçlama yönelttiklerini, Vehhâbilerin Mescid-i Nebevî'ye Mescid-i Haram kadar saygı göstermediklerinden Medineliler tarafından hiç sevilmediklerini belirtmiştir (s. 325, 372). Fakat Medine hariç bölgedeki tepkinin dinî olmaktan çok iktisadî saiklerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Burckhardt, kendisinde Vehhâbîlerden önce Hicaz bölgesindeki arazilerden vergi alınmadığı izlenimi uyandırdığını belirtmiştir (s. 371). Diğer taraftan, Yanbuluların da ağır baskıdan ve koyulan vergilerden dolayı Vehhâbî yönetimini sevmediklerinden bahsetmiştir (s. 436). Fakat aynı zamanda Burckhardt, Zahran bölgesindeki bedevi Arapların Vehhâbîlerden önce kelime-i tevhidden başka dinlerine dair hiçbir şey bilmediklerini, dolayısıyla Vehhâbîlerin onlara kendi dinlerini öğrettiklerini söyler (s. 459).

Seyahatnamede, Araplar ve Türkler dışında diğer milletler arasında en dikkate çarpan unsurun Hintliler olduğu görülmektedir. Burckhardt Mekke, Taif, Yanbu ve Medine'deki tüm eczacıların Hintlilerden oluştuğunu söyler. Hintlilerin kendi dillerini konuşmaya devam ettiklerini, önemsiz küçük âdetlerini yaşatmayı sürdürerek tamahkarlık ve sahtekarlıkla suçladıkları Araplardan kendilerini ayırt ettiklerini ileri sürer (s. 59). Diğer milletlerden olanların aksine Hintliler kendi yerel kıyafetlerini giymeye devam etmişlerdir (s. 200). Dini

Jerusalem 2013, s. 271. Burada kısaca, Burckhardt ve Cebertî'nin daha tutarlı ve nispeten tarafsız bilgiler sunduğunu; Recebî'nin ise eserini Kavalalı'dan gelen talep üzerine yazması sebebiyle Vehhâbî karşıtı bir tavır geliştirdiğini belirtmek yeterli olacaktır. Halil İbrahim Erol, *Mısır'da Tarih yazımı: Fransız İşgalinden Kavalalı Dönemine*, İLEM Yayınları, İstanbul 2021, s. 267-268.

¹⁷ Cebertî, *age.*, s. 271, 424.

vecibelerin ifasında da hassasiyet sahibidirlir (s. 209). Mekke'deki dilencilerin çoğunluğunu Hintliler oluşturmaktadırlar ama dilenciler arasında en alçak gönüllü olanları yine Hintlilerdir. Fakat seyyah eserinin başka bir yerinde Hintlilerin ısrarcı dilenciler olduğundan bahsetmektedir (s. 275). Dilenenlere bakıldığında, zencilerin az bir kesimi oluşturduğu ve genellikle çalışmayı tercih ettikleri belirtilmekte (s. 227), hatta zenciler olmasa Hicaz sakinlerinin ne yapacaklarını bilemez durumda kalacakları ileri sürülmektedir (s. 273).

Seyahatnamenin diğer bir önemli hususiyeti yer yer Doğu-Batı karşılaştırmasına yer vermesidir. Örneğin Batılılara nazaran Doğulu tüccarların riskli spekülasyonlara nadiren girdikleri, ticarete büyük miktarlarda borç altına girilmediği, ticaretin neredeyse tamamının peşin para ile yapıldığı, borçlanma söz konusu olduğunda ise borcun temininde sabırlı bir şekilde hareket edildiği, tüccarın itibarının korunduğu ve iflasının önüne geçildiği aktarılmaktadır (s. 62-63). Tabii ki Burckhardt'ın mukayeseleri bunlarla sınırlı değildir. Mescid-i Nebevî'nin mefruşat ve tezyinatıyla ilgili kıyaslamalarında, Müslümanların en kutsal ve görkemli mabedinin Müslümanlardan yeterli ilgiyi göremediği değerlendirilmesinde bulunur. Hatta bunun da ötesine geçen Burckhardt, Katoliklerin en önemsiz azizlerinin türbelerinin dahi buradan daha gösterişli bir görüntüye sahip olduğunu söyleyerek Müslümanların, Katolik hatta Protestanlara nazaran dinî kurumları için gereken fedakarlığı göstermediklerini iddia etmektedir (s. 356).

Sonuç olarak, bu çevirinin İsviçreli seyyahın Türkçeye kazandırılan ilk eseri olması ve Türkçe literatürde *DİA* maddesi hariç Burckhardt ile alakalı herhangi bir çalışma yapılmamış olması bu çeviriyi daha da anlamlı kılmaktadır. Çevirmenin kitabın başına eklemiş olduğu önsöz ile okuyucuya sunduğu malumat ve Batılı seyahatnamelere dair çizdiği çerçevenin, eserin daha rahat anlaşılmasında genel okuyucuya kolaylık sağlamış olduğunu belirtmek yerinde olacaktır (s. 7-18). Ayrıca mütercim, seyahatname boyunca dipnotlarla yeri geldiğinde para birimlerine, yer isimlerine, dinî ya da meslekî terminolojiye dair yaptığı izahatın okuyucunun tarihsel sürece nüfuz etmesini kolaylaştırdığı söylenebilir. Yine kitabın sonunda bir dizine yer verilmesi seyahatnameyle alakalı ilk elden hızlıca bir fikir edinmeye imkân sağlamaktadır. Diğer taraftan, kitapta yer alan Burckhardt'ın titizlikle hazırlayarak çizdiği Arafat, Mina ve Medine'ye dair yerleşim planlarının düşük çözünürlüğü okuyucunun bilgi edinmesini engellemektedir (s. 283-84, 296, 340).

Türkçe literatürde yapılmış neşirlere bakıldığında seyahatnameleri bilgi kaynağı olarak kullanan birçok çalışmanın yapıldığı kolaylıkla görülecektir. Ancak, özellikle de Batılı seyyahları ve yazdıkları seyahatnameleri sistematik bir şekilde inceleyen bir araştırmanın Türkçe literatürde henüz yapılmamış olması dikkat çekicidir.¹⁸ Şarkiyatçılık bağlamında

18 Aynı meseleye farklı açıdan dikkat çeken bir çalışma mevcuttur. İbrahim Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirilmesinin Zorunluluğu", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, ed. Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 9-20.

bu tür eserlerin analiz edilmesi, onları ortaya çıkaran saiklerin, kurum ve müesseselerin araştırılması, seyyahların nasıl bir eğitime tabi tutularak Doğu'ya gönderildiklerinin incelenmesi, Cemil Meriç'in Şarkiyatçılığı "sömürgeciliğın keşif kolu" olarak tanımlanmasının esash bir şekilde tartışmaya açılmasına olanak sağlayacağı gerçeği önemini korumaya devam etmektedir. Dolayısıyla daha fazla eserin tercüme edilmesi, bu imkânı sağladığı gibi daha derinlikli çalışmaların yapılma ihtiyacını da ziyadesiyle hissettirmekte ve bu alandaki boşluğa dikkatleri daha fazla çekmektedir.

Dr. Halil İbrahim EROL
Kırklareli Üniversitesi